

Mr. Zijad ŠEHIĆ

PRILOG PROŠLOSTI HERCEGOVINE
XIX STOLJEĆA
- SJEĆANJA MURAD EFFENDIJE IZ HERCEGOVINE

Od sredine XIX stoljeća kada je pitanje raspada Osmanskog carstva ušlo u akutnu fazu, porastao je interes evropskih država za Bosnu i Hercegovinu. Posljedica te nove politike bilo je otvaranje konzulata evropskih država u Bosanskom ejaletu: Austrije 1850, Francuske 1853, Engleske 1856, Rusije 1857, Italije 1862, i Pruske 1864. To je utjecalo na to da se o BiH počne opširnije pisati i tako upoznavati evropska javnost. U Bosnu i Hercegovinu upućuju se brojni putnici - vojni i politički stručnjaci, novinari, naučnici, književnici, uhode, sa zadatkom da upoznaju i opišu zemlju. Njihova djela uvela su BiH u evropsku publicistiku i učinila je integralnim dijelom evropske civilizacije.

Na tim putovanjima oni otkrivaju nepoznati svijet, život ljudi pretočen u orijentalnu egzotiku, omeđen starim historijskim okvirima, dajući čitaocu političku, ekonomsku, socijalnu i kulturnu komponentu života u BiH i neposredno svjedočanstvo o jednom vremenu i prostoru.

Franz von Werner (Murad-efendija), sin austrijskog veleposjednika u Hrvatskoj rođen je 1836. godine. Kao mladić stupio je u službu Osmanskog carstva i kao konzul u Temišvaru, Veneciji, Drezdenu, Švedskoj i Holandiji napravio sjajnu diplomatsku karijeru, za kojom nisu zaostajala ni njegova

književna umijeća. Istakao se kao liričar, još više kao dramatičar, i konačno kao prozaist. Čak je i švedski kralj bio oduševljen njegovim dostignućima.¹

Njegova dva toma “Turskih skica”, štampana u Leipzigu, 1877. odslikavaju ne samo povjerenje u život na Balkanu, nego i njegove “osmanske poglede”, iako je cijeli život ostao katolik. Kao sekretar Kemal-efendije učestvuje u konzularnoj misiji koja je pokušala na licu mjesta ispitati zbivanja u toku ustanka u Hercegovini i iznaći rješenje tih sukoba. U toku putovanja nastao je ovaj putopis, koji je 1876. predat javnosti - publiciran je u njemačkom dnevnom listu Beilage zur Allgemeine Zeitung iz Augsburga.²

I

Danilo Petrović iz plemena Njegoša, koji je zamijenio duhovnu titulu vladike - titulu svojih prethodnika sa rangom kneza Crne Gore i Brda a plašt i križ mitropolita kapom sa amblemom orla i odlikovanjem jednog svjetskog moćnika, bio je od 1852. godine vrhovni poglavar “Crnih Brda”.

Uobičajeni pohodi četa njegovih Crnogoraca u Hercegovinu, čiji su ciljevi bili krda ovnova njihovih muslimanskih susjeda, a koji su pri stupanje na snagu svake nove vlade prihvaćani sa velikim oduševljenjem, poslije Krimskog rata, i od kada se Napoleon III koji se u konkurenciji sa Rusijom nametnuo kao takozvani pokrovitelj slavenskih naroda Orijenta, dobili su isto toliko na obimu i učestalosti. Međutim, karakter tih “munjevitih putovanja” promijenio se: pored nacionalno-ekonomske svrhe, koja je pored borbe odgovarala i potrebi za osvetama, razotkrili su se i politički ciljevi. Borbe su prerasle svoju uobičajenu mjeru pa je Porta ponovo smatrala neophodnim da svoje “majčinsko oko” usmjeri ka svojoj slavenskoj problematičnoj djeci, koja su zahtijevala njenu pažnju odprilike svakih 3 do 5 godina zbog nekog sukoba ili uzvika bola.

Neophodno je istaći da ta veza sa njenom potpunom bliskošću postoji tek od novog preuređenja Osmanskog carstva, a puknut će izbijanjem nacionalne groznice. Ranije, pri decentralizaciji carstva, Divan je direktno imao vrlo rijetko ili veoma malo dodira sa Crnim Brdima, Bošnjacima, uskocima itd.

¹⁷ Miloš Okuka, Petra Rehder, Das zerissene Herz: Reisen durch Bosnien - Herzegowina, Munchen, 1994, 29.

² Erinnerungen aus der Herzegowina. Von Murad Efendi., I, Beilage zur Allgemeinen Zeitung Augsburg, 8. Juni 1876, Nr 160, 2441-2443.; II, Beilage..., 10. Juni, 1876., Nr 162, 2.473-2/ 474.

Veziri Travnika i Beograda koji su ranije nosili zvučnu titulu “Veziri Ugarske” ili onu, od Skadra, imali su obavezu da se sa junacima Crnih Brda bore i u slavenskim provincijama bila su dovoljna ovlašćenja Divana da posredstvom spahija, koji su predstavljali muslimansko mjesno plemstvo, vezira drži u šahu ili da tu i tamo pomoću podrške vezira zauzdaju tvrdoglave spahije. To se u našem stoljeću promijenilo usljed reforme koju je uslovia decentralizacija, usljed djelovanja duha vremena, otcjepljenja Srbije, ukratko usljed djelovanja raznih i različitih faktora.

Osmansko carstvo stvoreno je putem osvajanja raznih država, a da pri tome osvajači osvojene države nisu stopili u jedinstvenu državu ili pokorene narode u jednu naciju.

Vjera pobjednika bilaje vanjska povezanost za te države i različite narode. Kalifa je bio vjerski poglavar, vrhovni vođa, gospodar i izvršilac sveukupne vlasti. Pokušaj da se izvrši stapanje osvajača i osvojenih u jednu naciju nikada i nigdje nije učinjeno - to nije bilo u skladu sa islamskim stavovima. Kur'an kaže: “El ghiafurun milletin vahide” (“Narodi nevjernika su jedno”).

Ali i većina poznavalaca islama prikazuje jedan narod u “Muhamedu”. Nacionalna misao za Osmanliju nalazi se u vjerskoj zajednici. Njegov patriotizam je islamski.

Uprave pojedinih zemalja i provincija nalazila se u rukama kalifatskih mandatarata, to znači vezira, koji su u svom djelokrugu prema dalje posjedovali neograničena ovlašćenja a moći. Moć vezira temeljila se na nimbusu pobjednika, na jezgri moći Osmanlija i na podršci konvertita koji prelaze na vjeru pobjednika. U Bosni čitavo srpsko plemstvo prihvatilo je religiju pobjednika, da bi sačuvalo imovinu i privilegije. Nacionalno miješanje nije nigdje usljedilo. Prema nacionalnostima pokoreni narodi dijelili su se na Grke, Albance, Srbe, Bugare i Rumune.

Osmansko carstvo odgovaralo je uporedbi koju je jedan osmanski velikodostojnik primjetio u prisustvu ambasadora njemačkog carstva, kada se razgovaralo o ta dva carstva. “Osmansko carstvo”, rekao je, “ličila na zmiju sa mnogo tijela, ali sa jednom glavom, svi slijede pravac i pokret samo nje. Njemačko carstvo nasuprot tome nalik je na zmiju sa jednim tijelom, ali sa mnogo glava”.

Reforma u vrijeme pada vladavine sultana Mahmuta predstavljala je radikalno, dalekosežno preoblikovanje svega postojećeg, nije značila samo osvježavanje drveta putem obrezivanja i zalijevanje, nego vađenje korijena i presađivanje u stranu zemlju.

Čitav obim njenih fatalnih posljedica nije se spoznao vjerovatno pri samom pokretanju, mada spoznaja ne bi bila u stanju da to spriječi. S jedne strane morao se uništiti vojni instrument islamske centralne moći, janjičarska armija, s druge strane reforma - koja je poticala od vrhovnog poglavara iz

Carigrada - zahtijevala je strogu državnu i administrativnu centralizaciju, tj. moralo se zamijeniti do tada izostavljeno stvaranje jedinstvene države umjesto hlabave podjele, moralo se pokušati i sprovesti stvaranje jedne osmanske nacije umjesto vladajuće muslimanske zajednice. Namjeravalo se birokratizirati upravu, slomiti moć lokalnog plemstva (derebejeva i u Bosni spahija).

Bila je to strašna kriza koja je prošla kroz carstvo, jedno veliko djelo koje je sultan Mahmut sproveo. Od vezira samo jednom je uspjelo da se održi i otcijepi, paši od Egipta, svi ostali su pali, feudalno plemstvo propalo je pod državnim a u nekom smislu i demokratskim stremljenjem ka jedinstvu koje je zastupao kalifa. Najkasnije, podleglo je bosansko plemstvo, koje se radi očuvanja svoje privilegovane pozicije za vrijeme rusko-turskog rata 1828. godine borilo protiv Carigrada i začudo je zaustavljeno od generala Dibića, koji je tada krenuo na Adrianopolj.

Serasker Omer Paša zadao je 1851. godine bosanskim feudalcima pogubni udarac i od tada Bosna i Hercegovina su pokrajine osmanske države, a istovremeno otvoreno polje za srpska i crnogorska nastojanja proširenja i za ciljeve ruske politike; jer, u vrijeme uništenja janjičara i u Bosni je pri primjeni puštanja krvi sa zatrovanom krvlju iscurilo i svježe životne snage.

Nekadašnji muslimanski feudalni borci postali su muslimanskim Bosancima, iako privremeno i trenutno kod njih religiozni interes ima prevagu nad nacionalnim osjećanjem.

Danas svaki metak koji je ispaljen iz pištolja, u sjeverozapadnim pokrajinama odzvanja u hodnicima zgrade "Porte" kod Zlatnog raja; ali svaki incident u Bosni tiče se osmanske centralne vlasti.

Prešao sam također iz redova vojske u ministarstvo spoljnih poslova i dodijeljen sam Kemal efendiji kao sekretar. Na raspolaganje stavljena nam je državna fregata. U to "nama" osim šefa i moje malenkosti, spadali su još jedan sekretar i dva vojna atašea, ovi zadnji očigledno samo u svrhu povećanja nimbusa.

Krenuli smo dakle na brod, moj šef sa svojim instrukcijama i kasetom punom kutija i satova.

Prvi cilj našeg putovanja bio je Cipar gdje smo se ukrcali sa uobičajenom ceremonijom i pompom generalnog guvernera. Uzimajući u obzir naslov mojih sjećanja, neću komentirati pristajanja tokom naše vožnje u Smirnu, Rodos i Krf, nego ću nastaviti tek kada smo kroz kanal Neretve, između dalmatinskih otoka Lošinj i Korčula ušli u zaljev Kleka. Klek je sjeverni komad zemlje koji je nekada Republika Dubrovnik ustupila Osmanlijama, da bi susjedne

Venecijance, koji su nastanjivali Dalmaciju, držali što dalje od sebe; južni komad zvaao se Sutorina. Austrijskoj vladi, kojoj je pripalo nasljedstvo Venecije i Dubrovnika nije bila ugodna ta podjela na tri djela njene ionako već bestjelesne okrunjene zemlje Dalmacije, mada ona na oba ta komada posjeduje pravo prolaza, koje svoje utjelovljenje nalazi u nastavku vojnog puta.

Pri ulasku u zaljev Kleka naša fregata umalo je izazvala konflikt sa zastavom austrijskog duplog orla ... Naš kapetan je, naime, zaboravio da bi stigli do osmanske obale, moramo jedriti kroz dalmatinske vode i predvidjeli smo jedno malo plovilo. Konačno, poslije uzaludnih pokušaja tek ispaljenjem topovskog zrna obavijestilo nas je o svom opravdanom postojanju, i sa kopna lovilo nas je kao strana kada ljutiti bolonjski psić napada na dansku dogu.

Naš kapetan postao je tada svjestan povrede graničnih voda, dao je zaustaviti i oficir koji je komandovao brodom mogao je poslije uvida u papire glasno i zvanično dati dozvolu za prolazak u ime "Njegove k.k. apostolske Visosti".

Zaljev Kleka nije imao ništa osobito ponuditi. U utvrđi u Opuzenu, koji je dugo bio lopta u rukama Venecijanaca i Osmanlija, danas vlada jedan neosporan pretor; močvarna zemlja okolo, koja se stvara uticanjem Neretve, izaziva preko ljeta zloćudnu vrućinu.

Ovdje u dolini Neretve, u zaštiti kanala kojih ova rijeka stvara (kod starijih "Narč") i sigurni iza otoka, od sedmog stoljeća Neretvljani su se bavili piratstvom, dok konačno u desetom stoljeću duždu Pietru Orseolu II nije pošlo za rukom da onesposobi zastrašujuće morske vukove.

Naše iskrcavanje zahtijevalo je mnogo vremena, pošto je istovaranje našeg prtljaga, sa pratnjom koja broji otprilike 40 glava i način na koji se čovjek ovdje mora pripremati za put, bilo jako komplicirano.

Na nenaseljenoj obali čekao nas je brat i "riasa" (major-demus) guvernera Hercegovine sa velikim dočekom i krdom konja i magaraca.

Za ekscelenciju stigli su osedlani i bogato ukrašeni pašini konji, ostale životinje za prevoz osedlane su sedlima koje smo donijeli sa sobom, a konji za prenos robe natovareni su krevetima i ostalim prtljagom, što je potrajalo nekoliko sati.

Za izlete kamenit, neprohodan teren nije bio pogodan, a pusta okolina krša nije bila baš primamljiva, i tako se nisam mogao osloboditi utiska neutješnosti kojom me je ova pustara pritiskala sa jedinstvenom nepokretnošću. Naši Turci koji su se smjestili na svoje krevete - vreće ili na ćilime, posmatrajući dim

iz svojih čibuka i s vremena na vrijeme otpijajući gutljaj kafe iz fildžana, djelovali su kao da su sačuvani zaštićeni od svih utjecaja pa da čak ni ovim boravkom nisu isprovocirani na nestrpljenje, pa sam im morao opet zavidjeti na njihovoj stoičkoj ravnodušnosti ! Konačno, mogli smo krenuti do slijedećeg naselja koje je određeno kao smještaj za noćenje. Jedan rubni puteljak vodio nas je do njega i pošto se on ovdje prema običaju zemlje ne prilagođava oblicima terena, nego stremi ka najkraćem putu mi smo morali pretrpjeti kako vratolomno tako i zamorno jahanje - općenito uzbrdo, detaljno međutim preko najstrmijih krečnih stijena gore pa opet dolje, preko kamenog krša, žbunja i ponekad preko oborenih drveća dalje.

Izgradnja puteva izazivala je kod domaćeg življa uvijek silan otpor. Neprohodnost njihove kamenite zemlje smatrana je uvijek neophodnom barijerom protiv neprijatelja, a taj neprijatelj već stoljećima se zvao Austrija. Sve ostale negativne posljedice ove neprohodnosti za njih i njihovu zemlju nisu im htjele sinuti, što je u mnogome opravdalo slutnju, oni bi se rado smatrali tako zaštićenim i protiv osmanskih trupa.

Kasnije, na inicijativu mog šefa, započeli su izgradnju nekoliko puteva. Za pomoć u izgradnji korišćeno je stanovništvo i na taj način bi se napravile dobre ulice bez velikih teškoća i troškova, uz raspolaganje materijala pogodnog za teren, kada bi se povremeni počeci radova također ozbiljno izvršavali i kada bi se nešto činilo za održavanje završenog.

Jahao sam odmah iza bosanskog kavaza koji je važio kao vodič povorke. Kod jednog mjesta, koje je bilo uzduž rastvorene provalije, činilo mi se da je posebno rizično pa sam htio sjahati, da bih, držeći konja za uzde, prevalio ovaj dio rute pješice , bez obzira na moju gradsku obuću. “Nije potrebno, beg efendija”, savjetovao je kavaz. “Naš bosanski konj poznaje svoj put. Pusti uzde, mirno sjedi i on će te prebaciti preko, dok god ima toliko kamenja ispod sebe koliko je neophodno za njegova četiri kopita : Poslušao sam njegov savjet, a savjet je bio dobar. Domaći konj je koza sa presvučenom kožom konja. Mali i neugledan, ali dovoljno izdržljiv, zrači začuđujućom sigurnošću.

Kasnije sam vidio domaće ljude kako kasaju preko stjenovitih rubnih staza, na kojima nijedan konjanik sa tuđim konjem ne bi korakom bio u stanju uznapredovati bezbjedno ni deset konjskih dužina. Neugledna kljusad međutim kasaju čvrsto, a klizili su poput divokoza kod strmih kamenih ploča spuštajući se lagano i sigurno. Kod močvarskih mjesta najprije ispipavaju blatnjavo tlo, prije nego što se usude dalje ići. Na ovim putevima koji su trajali satima, nismo susretali nijednog čovjeka; iz jednog klanca otjerao sam dva orla,

koji su se naslađivali lešinom vuka. Umornih kostiju, ali u jednom komadu, stigao sam u naselje. Sastojalo se iz nekoliko - prema slavenskom običaju - kamenih kuća koje su daleko odmaknute jedne od druge i sagrađene od grubo složenog kamena, a krov je pokriven kamenim pločama. Krovna konstrukcija glavne zgrade premazana je bijelom bojom, kao što je to u dalmatinskom bila moda, obajšnjavao nam je kućevlasnik. Najčišće kuće pod pašinim nadzorom namještene su udobno prema orijentalnim shvatanjima, čak nas je očekivao i ručak, koji je pripremio njegov kuhar. Tako nisam bio - na svu sreću za moje tijelo - odmah u situaciji da stvorim mišljenje o domaćoj kuhinji. Ona se sastoji, kako sam kasnije nekoliko puta to morao iskusiti, od vlaškog "Mamaliga" (kukuruznog hljeba), luka, ovčijeg sira i mlijeka; riža i pečena ovčetina su bila izuzetna jela za praznike. Uprkos takvoj jednostavnoj ishrani čovjek odavde čvrste je konstrukcije, srednje visine, lijep i snažan! Od mještana predočeni su nama samo najugledniji ljudi; to je bila "raja" (kršćani). Za neuvježbano oko oni se nisu ni po čemu razlikovali od bosanskih muslimana. Nosili su jakne od svijetlo smeđe čohe, hlače od istog materijala, plave ili bijele boje, do koljena su dosegali nabori, a odatle se širili u gamaše. Turbani i kaiševi bili su tamno crveni a obuća se sastojala od opanaka, iza "Genich" potiljka odlagali su svoje čibuke. Turski nisu razumjeli, kako čak i muslimanski seljak zemlje obično govori jak slavenski, samo sa turskim riječima.

U odgovorima na naša pitanja o situaciji i željama bili su oprezni, neodređeni.

Slijedećeg jutra krenuli smo ranije, da bi prije mraka stigli u Mostar, glavni grad Hercegovine.

Hercegovina ili kako Osmanlije to kažu "Hersek" (srednjovjekovna: Cahlumija - Zahumlje) potiče od naziva herceg ili vojvoda - titula koja je dodijeljena od bosanskog kralja Tvrtka 1358. godine tadašnjem nosiocu vlasti. Zadnji vojvoda Stjepan dugovao je Osmanlijama porez i zemlja je 1483 konfiskovana a od tada uprava je dijelom pod glavnim rukovodstvom Bosne djelimično odvojena, prije reforme preko domaćeg vezira, a poslije putem jednog birokratskog paše.

Misao o nacionalnosti nalazi se kod ovih naroda još uvijek u religioznim povojima. Kada domaće stanovništvo pitate koje su nacionalnosti, onda će jedan reći: "Ja sam musliman", drugi: "Ja sam kršćanin", a treći: "Ja sam katolik".

Pred nama su se samo žalili na svoje biskupe, koji su obično bili Grci, dok su niži kler činili domaći ljudi. "Biskupi su Turci", bila je njihova najčešća uzrečica. "Raju", uz čiju pomoć je Porta krajem 30-tih godina izbacila prkosne

spahije, tj. muslimansko feudalno plemstvo, hrani danas tuđe došaptavanje, san o nezavisnosti, a da pri tome njima niko to ne pojašnjava, niti oni sami sebi mogu objasniti iz čega bi se to sastojalo. Data parola glasila je: “Oslobađanje od turske vlasti”. Pošto su domaći muslimani ljuti na Osmanlije koji su im ukinuli feudalne privilegije i od uvođenja reformi smatraju ih otpadnicima, slavenska propaganda se trudi za povezivanjem bosanskih muslimana sa kršćanima naravno sa “resertio mentalis”: kada Turci jednom budu otjerani, onda ćemo se obračunati i sa gospodinom.

U ravnici mostarske doline, koja je 6 milja duga i 3 milje široka, bio je smješten garnizon, i paša nas je primio pred šatorom postavljenim u tu svrhu.

Mostar se nalazi u podnožju Veleža i Huma, na obje strane Neretve, čije obale su ovdje stisnute od visokih i stjenovitih brda. Glavni dio grada koji je nekad bio rimska baza i tek je 1440. od dvorskog komornika vojvode Stjepana osnovan kao grad, nalazi se na istočnoj obali uzvisine. Grad je dobio ime od riječi “most” i “star”. Ovaj most, čiju izgradnju neki pripisuju caru Trajanu, drugi opet Hadrijanu, posjeduje pri zategnutosti od 90 stepeni luk od 70 stopa iznad površine vode, i kažu da je obnovljen pod sultanom Sulejmanom Veličanstvenim, s obje strane sagrađeni su tornjevi.

Broj stanovnika u Mostaru procjenjuje se na 19.000, od kojih su većina muslimani, 3000 priznaju grčko-orijentalni “ritual”, a 500 rimokatolički.

Grad ima 40 džamija i dvije grčke crkve. Kuće su sagrađene od kamena i imaju veoma malo drvene obrade. Prema orijentalnom načinu izgradnje iskaču oluci daleko naprijed kod uglednijih kuća, a na prozore su postavljene drvene rešetke. Klima je blaga, slična dalmatinskoj; za vrijeme ljeta vrućina je sparna, a kad “scirocco” duva preko kamenite mase isuviše je sparno. Od industrijskih proizvoda grada vrijedno je spomenuti izvanrednu izradu sjajnog oružja.

Smjestili su me u kući muslimanskog bega, dok su ekscelencije našle smještaj sa svojom pratnjom sluga u konaku (u zgradi guvernera). Podjela i uređenje kuća veoma liči na one turske. Upotreba “rumelijskog” ćilima sa plavom osnovnom podlogom i nenametljivim crtežom jako je rasprostranjena. Konak je prostrana građevina, nacrt je izrađen prema mustri iz Carigrada, ali je izvršen sa težnjom ka “prisilnoj utvrđi”.

Kolčevi oko zidina nestali su sa starim vremenima, nekad su na njih nabijane glave Crnogoraca, hajduka ili drugi atentatora kao upozorenje tom dobrom starom vremenu znao mi je moj stari domaćin, kada se malo zagrijao,

dosta ispričati, a poneki duboki uzdah obojio je njegove priče. Njegovi uzdasi bili su u istoj mjeri upućeni izgubljenoj divoti kao i nestaloj mladosti!

Hasan-aga, tako se zvao moj Amfitrion, borio se protiv srpskog “svinjara“ - knez Miloša, pošto je, kao mandatar sultana Mahmuta zbacio sa svojim Srbima religiozne spahije; kasnije je sa junakom Husejnom, Zmajem od Bosne, krenuo protiv osmanskih nizama, koji su zbog ukrašavanja kaiša sa sabljom i redenikom nazvani “prekršteni”, tj. kršteni a prije nekoliko godina krenuo je i protiv serdara Omer - paše koji je okovao starog Ali - pašu, Rizvanbegovića, posljednjeg domaćeg vezira; mnogi su poginuli njega je sudbina pošteđjela, ali njegov zamak je oštećen, njegova dobra oduzeta, on je skrhan starac, osuđen da nadživi svoje vrijeme.

Čvrsto se držao toga; da je sultan obmanjen od paša i ne zna ništa od onog šta se zbiva, inače ne bi bilo moguće da se “raji” daju povlastice na uštrb muslimana. Vlasi (“Vlachs”: tako su ovdašnji muslimani zvali kršćane orijentalnog rituala). “Vlasi su sada postali puni sebe”, marljivo je prenosio, “oni nose široke kaiševе i graviraju svoja imena na prstenu pečatnjaku. Prošle sedmice kada sam jahao do svog imanja sreo sam Kostu, prodavca duhana. Misliš li daje, bezobraznik, sišao s konja, kao što je to red, dok ja prođem. Ništa od toga, efendijo, ta osoba je bila tako drska da tik pored mene projaše i da me kratko pozdravi. Kuda treba to da vodi? Nevolja u Bosni nastaje iz tog razloga što su turske paše zaboravile da su bosanske spahije bile mač islama. Kakve je samo ljude ovo tlo rodilo! Veliki Ćuprilić (Kopruli) i drugi veliki veziri Husref i Režep, spasilac carstva, Murat paša i konačno Mehmed Sokolović sinovi su Bosne, ipak su nas zadužili. Raja sada konspirira sa Rusima, Moskovljanima, Srbima i Crnogorcima, a begovi su nemoćni i potpuno uništeni, sami sebi ne mogu pomoći, a kad bi bilo neophodno, ni sultanu u Carigradu. Od psa kojem ste izbili zube, ne može se očekivati da brani krdo od vuka.”

Sebe i svoje bosanske vjerske pristalice nazivao je često “pravim Turcima”, nasuprot Osmanlijama koji su mu se činili odmetnicima, a tako su djelovali i većini bosanskih muslimana. Bosna je bila ili jeste prekretnica osmanske države. Lično sam čuo kako jedna bosanska žena šapuće svojoj kćerkici, koja je poljubila pašinu ruku: “Zašto si poljubila đauru ruku?”

Odredi vojske koje je Bosna davala u ranija vremena bili su zaista pozamašni. Bosansko feudalno plemstvo brojalo je 6 begova iz Sandžaka (vođa sa jednom zastavom). Zemlja je podijeljena prema staroperzijskim čitlucima i već prvi sultani počeli su sa korišćenjem sistema čitluka u 4000 “zijameta” (veći) i 14. 000 “timara” (manji čitluci). Pošto se od 3000 aspri

na dobiti od svakog čitluka moralo staviti na raspolaganje jedan konjanik i još jedan na slijedećih 5.000 aspri pošto je prihod nekih zijameta nadmašivao 20.000 aspri, tako su bosanski čitluci morali staviti preko 40.000 konjanika na raspolaganje, naravno nekad u punom broju, rijetko više od pola. Danas, kada je sistem čitluka pao, potomci nekadašnjih spahija pristupaju u redovnu osmansku vojsku, iako protiv svoje volje.

Katolici, "latinci," nastanjeni su u Hercegovini u iščezavajućoj manjini; žive rasuti na raznim punktovima, dok u sjeverozapadnom dijelu Bosne žive u većini takozvani "turski Hrvati". Od svojih zemljaka grčke vjeroispovijesti odstranjeni kao vjerolomnici, bili su svjesni, da mogu zbog njihove netrpeljivosti očekivati samo ugnjetavanje zato su se držali osmanske vlade, koja ih je zapravo i preferirala - naravno da je zbog toga povremeno škiljila prema Austriji.

Franjevački fratri koji su u 13. stoljeću došli u zemlju kao misionari protiv sekte patarena ili bogomila (božiji odabranici). Uživaju razne privilegije, koje su potvrđene i pod sultanom Mahmutom II u posebnom fermanu za tadašnjeg poglavara reda Angela Zvizdovića. Fratri su domaći živalj, koji u Đakovu (Austriji) ili u Italiji završava svoje studije. Kao pojava više liče grčkim trgovcima nego pripadnicima reda svetog Franje; na glavi nose orijentalni fes a vojnički brkovi ukrašavaju njihove usne.

Bosanski biskup, kao i mostarski, biraju se iz sredine pripadnika reda a potvrđuje ih papa.

Za trebinjsku parohiju nadležan je dubrovački biskup. U Hercegovini postoji samo katolički manastir u Širokom Brijegu, ali u svakoj parohiji fratri dobivaju crkvu ili kapelu. Vjernici se sazivaju obično udaranjem čekića o željeznu ploču na misu, pošto se zvonjenje zvona, koje je od 1839. dozvoljeno u mnogim mjestima, izbjegava jer uznemirava muslimane.

Slijedećeg petka, kada sam se vratio u svoj stan, našao sam svog domaćina na verandi, koja je gledala prema unutrašnjem dijelu kuće, gdje se nalazio harem. Ispred jednog haremskog prozora sa rešetkama nalazio se jedan mali Bošnjak i na živ način razgovarao naspram prozora. Mada mi je ovaj razgovor, koji je bio protiv osmanskih običaja, bio čudan, čuvao sam se da dam primjedbu na to. Hasan-beg koji je primijetio moje čuđenje, rekao je: "To tebe čudi, efendija, da se jedan stranac ophodi na ovaj način s nekim iz harema. Ja znam da bi ovakav razgovor u Carigradu smatrali nepristojnim. Ali, vidi, kod nas "pravih Turaka" održao se običaj ašikovanja. Naše žene bolje su pokrivene i strožije odgojene nego osmanske; nekada bi za jednu riječ izmijenjenu sa

strancem žena bila izložena kazni. Ali, s druge strane davali smo djevojkama više lufta. Ponedjeljkom i petkom, kada bi se djevojke vratile sa izleta, mogao je udvarač naše kćerke sa njom ćaskati kroz rešetke na prozoru. Bolje je da on uči da vremenom upozna je svoju ženu, nego da prve riječi izmjene tek nakon svadbe, kakav je običaj u Carigradu.

Na lijevoj obali Neretve, u okolini između Jablanice i Seonice muslimanke se pojavljuju potpuno nepokrivene, i ovaj izuzetak se respektuje kao adet. Došlo je vrijeme da potražim svog šefa.

Knez Danilo poslao je svog sekretara gospodina Delarnea kao povjerenika za Mostar. Kao što nam već njegovo ime govori, on nije ugledao svjetlo dana u podnožju Durmitora ili Lovćena. Pregovori kao što je bilo predviđeno, nisu imali drugi krajnji rezultat do retorike i zajedničkog konzumiranja duhana i kafe, kao što pregovori pod sličnim uvj etima ne mogu postići ništa drugo nego da opterete protivnika sa navodnom nepravdom ili izazovom, a da pri tome iskoriste prednost time što su učinili prvi korak. Diplomacija ovdje nije imala drugog posla nego da smisli uvodno poglavlje koje će se pisati mačem. Trebao sam konačno da sastavim saopćenje sa poglavarom Crne Gore, i našao sam se pri tome u istoj situaciji kao Faust kod svog prevoda Biblije; dalje od naziva natpisa nismo stigli. Ovdje smišljeno kažem "mi", jer moj šef titulu kneza bivšeg vladike nipošto nije htio priznati, između ostalog sigurno se nije radilo o tome ozbiljno, i gospodin Delarne se zapravo nije vratio neobavljenog posla, jer je njegovo poslanstvo očigledno imalo za svrhu da nam pruži zadovoljstvo ličnog poznanstva.

Skoro istovremeno krenuli smo iz Mostara, da bi bili bliže pozornici budućih događanja. Husein-paše izabrao je sa svojom vojskom jedan logor kod Grahova, dok smo se mi, radnici sa perom, odlučili za Trebinje kao naše privremeno prebivalište.

II

Jahali smo najprije ravnicom od Mostara duž obale Neretve. Obale ove glavne rijeke u Hercegovini bili su kod starih poznati zato što je tamo često rasla Iris, koja se koristila u spravljanju Theriaka; u dolini uspijevaju drveće, jabuke i šljive, čiji su plodovi veoma cijenjeni, osim toga dud, masline i konačno grožđe, od kojeg se cijedi teško crno vino, slično dalmatinskim vinima. Naša stanica za doručak zvala se Buna. To što je uopće spominjem je zbog moje pretjerane revnosti.

Nakon šest sati jahanja stigli smo u Stolac (Stolac znači stolica). Stolačka dolina, koja se zelenila, bila je dražesna idila u sivom kamenom okviru i doimala mi se kao nepecu voda sa svježeg izvora.

Moguće je da svaka suprotnost koja je uslov uživanja i ljepote povećava ljubazan izgled pejzaža; kako god tada me je to zarobilo i sjećanje na to još uvijek nije izbrisano.

Gradić broji otprilike 3.000 stanovnika - nalazi se u uskoj dolini pored koje teče bistra riječica Bregava. Kuće djeluju između ostalog jako pitomo, njihovu sirovu kamenu konstrukciju oživljava prilična upotreba drveta, a okružene su baščama.

Na jednoj stijeni uzdiže se umjetnički dobro očuvana padina brda. Međutim, više nego ova sretna lokacija, predivni crtež pozadine gustog rastinja drveća, mene oduševljava dašak mira seoske prirode koji prožima dolinu.

Skromno obučeni stanovnici, djeca koja gledaju svježe na svijet, doprinosili su da se dopuni ova slika. Da ne bi pored seoskih draži ove okoline zaboravili potpuno na praktične prednosti, koje se mogu iskoristiti, treba ovdje pomenuti da u okolini, isto kao i blizu Mostara, postoje iskopi kamenog uglja. Planinskoj Hercegovini nedostaju slikovite konture, sitnih boja, njene rijetke doline ne ukazuju nigdje na svježe pulsirajući život prirode, svugdje prevladava jedna monotona naslaga kamenaca sa prljavo bijelom bojom; čovjek ima utisak kao da luta po zapuštenom groblju prirode

U dolini stolačke oaze po prvi put od mog dolaska u Hercegovinu imao sam osjećaj: ovdje se lijepo živi, i mogao sam potvrditi izbor moćnika od Mostara, koji su imali običaj da ljeti ovdje borave.

Uvečer, čuo sam pjesmu s rijeke, pjevanje koje se kretalo u smjeru onog žalećeg recitiranja koje karakteriše sve orijentalne vrste. Riječi su preuzete iz ljubavnih pjesama kojima je starosrpska literatura bila tako bogata.

Vika, rika i blejanje krda koje se vraćalo kući, zvučalo je poput pratećeg hora. Uz te rogatke životinje bile su male, nabijene i dobro hranjene ovce i koze - imale su bogatu, mekanu dlaku.

Naš boravak se slijedećeg jutra završio, a naš noćni boravak u četiri sata jahanja udaljenom Ljubinju, koje se sa svojih 1500 stanovnika također grupiše oko jednog starog zamka. Tada mi je još više krotki Stolac nedostajao.

Slijedeće jutro sišli smo u trebinjsku dolinu, široku, plodnu dolinu, koja se također ubraja u oazu hercegovačke kamene pustinje, mada (se) nigdje ne prikriva suhoparan osnovni karakter ove zemlje, a što se tiče seoskih draži ne može se ni približno uporediti sa Stocem.

Okolina je plodna, ovdje uspjevaju čak sve vrsta voća umjerenih zona i

trebinjski duhan, koji je na Orijentu jako popularan.

Gradić Trebinje, jedno je prljavo kameno gnijezdo nastanjeno od 3.000 muslimana, kupa svoje od vremenskih prilika oštećene zidine u rječici Trebišnjici. Prema slavenskim shvatanjima Trebinje nije potpun grad, jer bi se morao sastojati iz tri dijela i to iz gornjeg dijela grada ili utvrđenja (grad), iz donjeg dijela grada četvrti trgovine i zanatlija (varoš), koju okružuju rovovi, puškarnice i četvrtaste zaštite za pucanje sa zidina i konačno vanjska stambena četvrt za niže stanovništvo (palanka), koja je zaštićena drvenim gredama. Trebinje spada u onu vrstu gradova, koji su samo grad. U vrijeme Rimljana bilo je poznato pod imenom Tribulium, kasnije pod bosanskom vlašću bilo je središte kneževine Tribunije. Zidovi su sagrađeni od Dubrovnika, gdje su kneževi od Tribunije, iz porodice Pavlovića u zlatnu knjigu republike koja je od Osmanlija nazvana Dobra Venedik (mala Venecija), upisivani kao aristokrati. Oronule zidine svjedoče o starosti vrijednoj poštovanja, a sirovo djelo navodi nas na to da su dubrovačku rekonstrukciju često potpomagale domaće ruke. Njihova namjena sigurno nikad nije bila u svrhu odbrane od topovske vatre.

Godine 1366. litica je napadnuta od bosanskog kralja Tvrtka, sto godina kasnije osvojena je od Osmanlija pod sultanom Muhamedom Osvajačem, a 1695. je privremeno zauzeta od Venecijanca Danijela Definija.

Mene su smjestili u udobnijem dijelu utvrđenja, u jednoj staroj kući, koja je pripadala jednom zvaničniku. Bila je blizu splava koji je saobraćao od kapije utvrđenja do druge obale. Uz pomoć kavaza moj sluga, kojeg sam u Mostaru primio u službu, postavio je moj poljski namještaj na gornjem spratu ruine i htio sam odmah poslije obroka, koji se služio kod generalnog guvernera, iskoristiti pravo na odmor; međutim, samo što sam ugasio svjetlo, sivi zidovi su oživjeli - krckalo je i šušalo, bilo je živo tamo na stepenici, u hodniku i u sobi - imao sam osjećaj da kuću nose sa ovog mjesta, a da nemirni duhovi ranijih vlasnika, sve do Pavlovića, noćas se sastaju ovdje. Brzo sam upalio svjetlo pokretne sjenke ganjale su se u divljem lovu po podu, nestajale su uzduž u zidovima koji su bili obloženi drvetom - dijelio sam sobu sa legijom pacova. Noćni mir, za kojim sam čeznuo propao je uz tucet svijeća, usprkos svečanom osvjetljenju prostorije. Iz bezbrojnih rupa, kojima su parket i zidovi bili ukrašeni, piljile su oštre njuške mojih mučitelja, čim bih mirovao makar samo jednu minutu. Pošto sam slijedećeg dana posuo otrov i za noć pozvao kao društvo jednog moćnog angora-mačka, osjećao sam se bolje; otrov je izgleda djelovao. Obradovao sam se suviše rano, kao što će se vidjeti. Našao sam sredstvo protiv žive nevolje, ali zbog mrtve sam morao brzo i bez otpora

povući se sa bojnog polja, obogaćen spoznajom kako je neistinita izreka: Mrtav neprijatelj uvijek dobro miriše.

Bio sam prisiljen napustiti svoju ruinu. Istovremeno stigli su nam razni konzuli: francuski i ruski izgleda, da bi nas posmatrali, a engleski da nadzire svoje kolege; samo Austrija, koja je zbog naših poslova bila najviše pogođena sila, nije izašla iz svoje rezerviranosti i nije nam stavila javno nikakve čuvare na raspolaganje.

Konzuli u osmanskim pokrajinama igraju pri tome jednu mnogo prodorniju ulogu nego što je bilo gdje u zemljama zapada imaju poslanici i svako bi shodno tome mogao onom drugom reći prema Shakespearskoj šemi i na način Friedrich Wilhelma IV Pruskog: Moj kolega Rusija ! Moj prijatelj Francuska!

Uspijeće ove gospode zasigurno nije unapređivalo naše poslove. Ne uzimajući u obzir da je francuski konzul Heguard sa svojim poznatim vezama prema knezu Danilu i svojim vezama sa Crnom Gorom, mogao da boravi među nama samo kao agent i ondašnji sekretar konzulata Joanin (sada generalni konzul u Dubrovniku) koji zasigurno nisu imali osmanske interese u svojim srcima, ipak je prisutnost tih stranih agenata imala moralno dejstvo, trebali su osmanske interese najdublje oštetiti, a u najboljem slučaju osujetiti. Nagovaranjem Crne Gore uzburkane mjesne oblasti u jugozapadnoj Hercegovini vidjeli su u tome poruku sila u svoju korist, bili su zbog toga samo još više ohrabreni, naučili su vjerovati u svoju do sada neslućenu važnost i da na sebe gledaju kao evropski faktor. Njihov tadašnji boravak u našoj sredini od tada je rodio koliko bogatih toliko i trulih plodova i bio je tek početak one sramne polike intervencija, koja je trebala ruku Porte u ovim područjima paralizirati i zbog te paralize trebala je ispasti odgovorna za sve pooštrene neredne, koji su uslijedili na osnovu intervencija, zbog kojih je bila primorana da se stalno opet naoružava, da bi joj, kada se spremi da zada udarac, svezali ruku i mač.

Rusija je dobila za Sevastopolj i Pariški mir prvu satisfakciju kada je Napoleon, kao nagradu za svoj savez sa Turskom, kao prijatelj zadao isto toliko niskih udaraca kao neprijateljstvo Rusije. Francuska je, nakon Pariškog mira, bila najintenzivniji špijun na Orijentu.

Dan poslije našeg dolaska dovedeni su odbjegli kršćani iz pobunjenih oblasti, koji su uspjeli pobjeći, pošto nisu ostavili taoce iza sebe. Davali su iskaze: da su mnogi od njih bili u zajednici sa Crnogorcima, zato što su ih na to prisilili i jer bi se radilo o njihovoj imovini i životu, da su odbili

učestvovati. Kasnije smo vidjeli naznake i dobili razne dokaze za huškanje pomoću terorizma. Iz Dubrovnika poslali su mi njemačke novine, na koje sam se od odlaska iz Carigrada odricao. Kako sam bio začuđen da čitam detaljne izvještaje o događajima, koji su se navodno desili u našoj blizini.

Čitao sam opširno opis jednog masakra kod sela kroz koje smo prekjucer prošli, i u kojem, pošto sada pernate životinje legu jaja, čak sedmicama nisu zaklali ni kokoš. U jednom drugom selu petorica mladića iz privatnih razloga obračunala su se šakama. Šake su ovdje povezane prema drugim rukama isto kao što su negdje noge stolica, a tamo čitam o jednom telegramu, koji govori o ustanku itd. Po prvi put imao sam uvida u kuhinju u kojoj se pripremaju senzacionalne vijesti i stvara javno mnijenje. Turske zemlje za takvu vrstu manipulacija posebno su pogodno tlo. Sve svađe i svi izgredi, ako se dešavaju na zapadu, stavljaju se u rubriku male vijesti, oni snabdijevaju ovdje telegrame materijalom, političkom korespondencijom i vodećim člancima. Ako se musliman Mustafa sa kršćaninom Đorđem posvađa i ošamari ga, onda se članci o progonima kršćana provlače kroz rubrike toliko i toliko stranica, a orijentalno pitanje je pokrenuto.

Husejin paša, kao što sam već pomenuo ulogorio se u Grahovu, dok je brigadni general Jahija-paša sa tri bataljona i jednom planinskom baterijom operisao kod Nikšića protiv pobunjenika - većinom uskoka i druge ološi. Šatori, jedan za deset ljudi svijetlozelene boje i rastavljeni planinski topovi transportuju se mazgama, trupe nose opanke. Ova obuća uobičajena u ovoj zemlji sastoji se od životinjske kože, koja se izreže prema obliku noge, omota oko noge i pomoću remenova se veže oko zgloba i lista noge.

General koji je bio u zategnutim odnosima sa gradonačelnikom, nije se javio od svoje prekomande u Grahovo, pa se moj šef odlučio da lično ode na lice mjesta.

Vijesti iz tabora su brzo stigle. Drugog dana od Kemal efendijinog odlaska tamo, čuli smo od 10 sati ujutro iz daljine grmljavinu topova. Malo poslije toga, kiša je pljuštala, kada je stigao komesar opet kod nas u Trebinje; prvo šta smo od njega čuli bilo je: da su neposredno iza njega, do padina brda Klobuka Crnogorci prepriječili stazu; jedva je pobjegao, a iza njega trupe su ostale opkoljene. Situacija je bila slijedeća: Husein-paša je u svom taboru bio nedovoljno opskrbljen namirnicama, pošto je pozamašan transport pao u ruke pobunjenika. Nakon što je odbio nekoliko uzastopnih juriša Crnogoraca, upustio se s njim u pregovore. Između njega, već pomenutog Delaruea i crnogorskog poglavara ustanovljeno je: da se osmanska vojska ako preda

utvrđeni logor, može bezbjedno povući na padine Klobuka. Povlačenje je započelo, i na pola puta, usred klanca, prekinuto je napadom Crnogoraca.

Utihnucé topova označilo je kraj borbe. Prispjela četiri neregularnih konjanika, domaćih ljudi iz Trebinja, upoznali su nas sa tokom događaja: osmanski bataljoni više ne postoje. Sada su izbjeglice pristizale, pojedinačno i u manjim grupama, sa slomljenim oružjem ili nenaoružani, crni od baruta, sa odjećom u krpicama i umrljanom krvlju.

Bijedna slika! Samo nekoliko lakše ranjenih uspjelo se izvući - ostali su poklani. Crnogorci su ovaj put odustali od svog starog običaja da ranjenicima odrežu glave, i to su većim dijelom promijenili tako što su onima koje su uhvatili jednim potezom jatagana skalpirali gornju usnu, nos i jedan dio čela, da bi ove pobjedničke trofeje nosili kući. Lično sam vidio žrtve takve kanibalske okrutnosti - užasni znaci bestijalnosti koji mogu da budu postaje pored slike i prilike boga, zabrinjavajući dokazi kako dvoličnosti i fraze čvrsto vladaju u svijetu. Za ova plemena koristi se interesiranje Evrope u ime kršćanstva i kulture! Crna Gora se poziva na svoju čestu tvrdnju o nezavisnosti, a ipak i bez obzira na svoje stoljetne, postojeće veze sa Venecijom i sa ostalim kršćanskim kulturnim jedinstvom evropskih naroda, nalazi se ovo utvrđenje grčko-slovenske kulture na polaznoj tački Hurona i drugih divljaka. Crnogorci, isto tako i ostali Slaveni u turskim zemljama, ne bore se za svoju egzistenciju - jer ta ni sada nije ugrožena - nego se bore za posjedovanje moći.

Dobro, protiv ovoga ne bih imao više primjedbi. Ono što je užasno pri tome je laž sa kojom se prikrivaju ova stremljenja i sa kojim se pokušava obmanuti javno mnenje Evrope, time što se ova borba prikazuje kao otpor kršćanstva protiv islama, kao pohod kulture protiv barbarizma.

Do budućnosti. Šta god da prebacite vladi Porte Crnogorci i njihovi plemenski pripadnici trenutno jedva da se mogu nalaziti na kulturnom nivou, a zasigurno ne na onome stupnju humanosti, na kojem se nalazi osmansko pleme.

Na osnovu učenja islama Osmanlije bi prepustile pobijedenim plemenima naroda vjeru i nacionalnost. Arogancija, nepoštovanje neprijatelja i djelimično politički aspekti išli su u prilog ovakom postupku. Sa opadanjem osmanske moći započeta je opet stara borba, svirepa borba za moć.

U tvrđavi vladao je veliki strah i uzdasi koji paraju srce. Preko pedeset ljudi, koji su otišli kao neregularni dobrovoljci, nestali su. Proširile su se razne glasine: Crnogorci su u pohodu, stoje već na ulazu u dolinu i Trebinje je bilo nezaštićeno. Kao jedan od posljednjih konačno je pristigao Husein-paša.

Borio se kao zadnji vojnik i smrt mu se smilovala; bio je strašno uzbuđen. Jedno vrijeme smatrali smo ga ludim. Njegovo slijepo, lakomisleno vjerovanje u riječ jednog kanibala prouzrokovalo je nesreću; njegova nepromišljenost dovela je do propasti njegovih ljudi! A do ovog masakra do kojeg je došlo zbog pogažene riječi, uzdiže se u crnogorskim junačkim epovima kao slavom ovjenčanom pobjedom od Grahova.

časopis

Odmah se vijećalo, ali savjetovanje nas nije moglo dovesti do krajnjeg rezultata. Trebinje se ni u kom slučaju nije smjelo napustiti a nije se ni imalo sredstava braniti ga, vladala je opća panika.

Pri dolasku mraka, neočekivano je stiglo pojačanje iz Mostara, tri čete strijelaca. Bila je to dobrodošla pomoć u najvećoj nuždi.

Mogli smo se dakle, nakon što je Husein-paša sproveo sve potrebne mjere, zaštićeni od iznenadnog napada, suočiti sa slatkom noći, pomalo smireno drijemati uz pištolje nadohvat ruke.

Noć je prošla bez incidenta, kako smo kasnije saznali Crnogorci su bili djelimično iscrpljeni od masakra, djelimično se nisu usudili da napuste svoja skloništa i da izađu na široko polje.

Pošto smo narednog jutra dobili ponovo potvrdu vijesti da su se sela, koja su naseljena rajom oko Trebinja i sigurno ona na putu prema Stocu, digla i prema tome se trebalo strahovati da bi diplomatski predstavnici Porte mogli biti uvučeni u svađu dana, odlučeno je da se krene sa misijom na austrijsko tlo, i to prema Dubrovniku.

Naš odlazak ličio je na bjekstvo. Konzuli su se pridružili povorci, a ispred njih su naše zastave. Bio sam primoran da zaostanem i kada sam požurio za onima ispred sebe, oni su već nestali iz mog vidokruga i umjesto da stignem u Drijevo, odakle počinje staza uz stijenu prema Carini, dalmatinskoj granici, zalutao sam lijevo u pravcu pobunjenih mjesnih oblasti. Nakog izvjesnog vremena zvali su me. Naravno, grupa koja je upućivala pozive bila je na velikoj udaljenosti, primijetio sam je samo zbog zvukova. Ljudi ove zemlje posjeduju naime kapacitet glasnica koji graniči sa nemogućim; sposobni su da se dogovaraju na udaljenosti, odakle drugdje se ne bi mogao čuti ni zvuk. Pošto nisam namjeravao da razgovaram sa ljudima koji su se nalazili pored puta, potjerao sam konja prema strmoj stepenastoj stazi.

Fijuci metaka ispaljeni iz puške i prokljinjanja pratila su me; požurio sam naprijed. Bilo da sam se nesmetano ophodio prema svome konju, bilo da sam previše očekivao od njega okliznuo se, mada nije pao, ali bio je savijen i šepao je. Nije mi preostajalo ništa drugo nego da siđem, da skinem mamuze i povjerim spas vlastitim nogama.

Jedva da sam se nekih četvrt sata mukotrpno penjao, prateći izbrisane tragove stjenovite staze, čiji cilj nije bio jasniji preda mnom nego moja buduća životna staza, kada sam pred sobom iza jednog žbuna primijetio sjenku; boje, plava i crvena, sijale su kroz lišće žbuna. Izvadio sam pištolj i zastao. Na moje ugodno iznenađenje, na moj poziv odgovorio je jedan ženski i to poznat glas. Cvijeta, jedna od djevojaka, koje su u Trebinju posredovale u našim poslovima prema Dubrovniku, odmarala se sa korpom iza jednog žbuna.

Lijepe djevojke iz Brene, dalmatinskog sela blizu granice. Tipičnim predstavnikom mogla se smatrati Cvijeta, koja je bila visokog rasta sa svojom slikovitom nošnjom, crvenim svježnjem za glavu, crnim miderom i plavom suknjom, švrljala je kao ambulanti trgovac i komisionarka naokolo između Dubrovnika i Trebinja.

To da se ona mogla time nedirnuta boriti, kako u divljini tako i u glavnoj ulici zapadnih kulturnih država, meni djeluje, pri nedovoljnim sigurnosnim organima, kao dovoljan pokazatelj da Osmanlija nije tako divlji kao što se to rado pretpostavlja.

Sa nekoliko riječi Cvijeta mi je objasnila da su imanja pred nama, u pravcu u kojem sam krenuo, nastanjena pobunjenom rajom i provela me je prijeko preko stjenovitih blokova i odronjenog kamena sve dok nismo poslije višesa-tnog pješačenja, koje ovoj djevojci koja je išla čvrstim, velikim koracima, čini se nije tako teško padalo kao meni, koji sam jedan dio svojih novih jahačkih čizama ostavio na kamenim ivicama i živim ogradama, stigli do Carine - granice.

Izvanredna glavna ulica i crno-žuti kamen sa natpisom milja najavili su granice Austrije.

Ispod nas razastrlo se plavo more, Adria, na čijim obalama se spuštala dostojanstveno plamteća sunčana kugla. Prekrasna slika koja je oslobađala! Duboko sam uzdahnuo a puna životna snaga ispunila je čitavo moje biće.

